

Patronimy jako składniki osobowego kodu identyfikacyjnego Żydów poznańskich od XVI do XVIII wieku

Patronyms as elements of a personal identification code of the Poznań
Jews during the period from the 16th to the 18th century

Irena Sarnowska-Giefing

Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
ul. Fredry 10, 61-701 Poznań, Polska;
e-mail: sarna@amu.edu.pl

Abstract

The subject of this article are patronymic surnames of the Poznań Jews used during the period from the 16th to the 18th century. According to the author of the article nonderivative patronymic names, formed according to the model *given name + one's father's given name*, were dominant in the given period. They were based on the German anthroponomastic system. This model was definitely imposed on the Jews in the whole area of the Prussian Partition under a Decree issued in 1797 by king Frederick William II. Under the Decree the Jews were made tax liable and were obliged to have hereditary surnames. The author of the article proves that until the end of the 18th century patronymic personal names were based directly on the given name of one's father (in every generation), so they were not family surnames. The author also describes other types of patronymic personal names of Jews well-documented in historical sources of Poznań.

Keywords: nonderivative patronymic name; derivative patronymic name; single-element names and multi-element names; family surname; family name.

1. Poimienne oznaczenia osobowe Żydów poznańskich nie doczekały się do-tychczas opracowania. Monografie poświęcone historycznym nazwiskom z ob-szaru Wielkopolski, autorstwa Bożeny Mikołajczakowej (1981: 7–56)¹ i Małgo-rzaty Jaracz (2001), problematyki tej nie podejmują. Niniejsze uwagi są próbą wypełnienia sygnalizowanej luki. Podstawę badań stanowią patronimy wyekscer-powane z dokumentów do dziejów Żydów poznańskich zawartych w wydanych przez Mariana J. Mikę *Opisach i lustracjach Poznania z XVI–XVIII wieku* (1960)².

¹ Maszynopis pracy doktorskiej dostępny w Bibliotece Głównej UAM w Poznaniu.

² Ekscerpcją objęłam dokumenty: *Domy wynajęte Żydom poznańskim*, Poznań 1579; *Lustra-cja placów chrześcijańskich przy ul. Żydowskiej wynajętych Żydom po pożarze z 1590 r.*, Poznań,

We wstępie do *Słownika etymologicznego nazwisk Żydów białostockich* Zofia Abramowicz pisze: „Geneza nazwisk żydowskich ma swoje źródło w Biblii. Mimo że nazwiska żydowskie zostały narzucone przez władze krajów, w których Żydzi się osiedlali, wyrastały jednak na bazie ich rodzimej kultury i w znacznym stopniu zachowały jej podstawowe przesłanie” (2003: 8). Do czasu pojawienia się u Żydów nazwisk w dzisiejszym rozumieniu (dziedzicznych, stałych) podstawowym środkiem ich identyfikacji – poza imionami – były osadzone w żydowskiej tradycji patronimy, tj. poimienne oznaczenia wywodzące się od imion ojców. Powstawały one w związku ze strukturą społeczną dawnego Izraela, opartą na więzi rodowej w łonie jednego pokolenia. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że przeważały one w onomastyce izraelskiej epoki panowania perskiego (536–336 p.n.e.), co wskazuje na silną rolę rodziny w kulturze Żydów (Abramowicz 2003: 9; Tronina 2002: 114).

W krajach osiedlenia Żydzi aszkenazyjscy jeszcze do XVIII wieku używali analitycznych patronimów z hebrajskim *ben* lub aramejskim *bar* ‘syn’, u Żydów sefardyjskich w tego typu oznaczeniach występowało arabskie *ibn* (Hain 2005: 109–110). Refleksem dawnej kultury onimicznej Żydów są hieratyczne struktury oficjalnych oznaczeń osobowych rabinów działających w Poznaniu w okresie od XVI do XVIII wieku, m.in.: *Juda Loew ben Bezalel*, *Salomon ben Juda Loebisch*, *Mordechaj ben Abraham Jaffé*, *Simon Zeew Wolf ben David Tabele Auerbach*, *Chaim ben Icchak ha-Kochen*, *Mojżesz ben Jesajasz Menahem*, *Sabbatai ben Jesajasz Horowitz*, *Naftali ben Icchak ha-Kochen*, *Jakub Icchak ben Abraham*, *Rafael ben Jekutiel*, *Suesskind ha-Kohen*, *Joseph Cwi Hirszt ben Abraham Janow*, *Joseph ben Pinchas ha-Cadik*. Były to formy kancelaryjne (oficjalne).

Adolf Bach w swym opracowaniu *Die deutschen Personennamen* (1943: 551) wskazywał na ograniczony zakres funkcjonowania wskazanego modelu nominacji (*imię syna + patronim analityczny z ap. ben ‘syn’*) u Żydów niemieckich:

In vielen deutschen Gegenden führten die Juden bis an die Schwelle des 19. Jhs in der Regel keine FN (= Familiennamen); wo eine Unterscheidung nötig war, fügten sie den Namen ihres Vaters, meist durch *ben* = Sohn verbunden, ihrem RF (= Rufnamen) bei. [...] Jedenfalls spielten solche Beinamen bis ins 18. Jh hinein im **täglichen Gebrauch** [podkr. I.S.G.] kaum eine Rolle³ (1943: 551).

12 V 1593; *Lustracja domów chrześcijańskich i pomieszczeń zajętych przez Żydów wbrew umowie*, Poznań, 14 III 1618; *Rewizja mieszkań żydowskich w Poznaniu*, Poznań, październik 1619; *Lustracja spalonej części miasta, murów obronnych i baszt w pożarze z dnia 16 III 1717*, Poznań, 9 VI 1717; *Dekret kominiarski wytyczający granice dzielnicy żydowskiej w Poznaniu*, Poznań, 3 VII 1717; *Inwentarz miasta Poznania z podaniem domów, placów, ich właścicieli i komorników w nich zamieszkałych*, Poznań 1779. Jako materiał pomocniczy i kontrolny wykorzystuję *Akt rewizji kamienic, domów i placów żydowskich w Poznaniu w 1641 roku*, przetłumaczony i wydany przez Z. Wojciechowską (2006) oraz *Spis dorosłych Żydów mieszkających w Poznaniu sporządzony 26 marca 1832 r.*, opracowany przez R. Witkowskiego (oprac. 2009).

³ „W wielu niemieckich stronach Żydzi nie nosili nazwisk w zasadzie do progu XIX wieku. Jeśli konieczne było ich odróżnienie, używali, obok imienia, imienia ojca, przeważnie z *ben* ‘syn’.

2. Ważny kontekst dla przedstawianych zjawisk onimicznych stanowią fakty z dziejów gminy żydowskiej w Poznaniu. Ze względu na niewielką objętość artykułu ograniczam się jedynie do niezbędnego (skrótowego) przedstawienia sytuacji demograficznej i prawnej Żydów poznańskich w okresie od XVI do XVIII wieku, co rzuca światło na warunki ich życia i funkcjonowania w mieście.

U progu XVI wieku gmina poznańska należała do największych i najbogatszych, „płaciła trzeci co do wysokości podatek 200 złp. zaraz po gminie we Lwowie i połączonych gminach w Krakowie, Kazimierzu i Tarnowie”⁴ (Witkowski 2009: 287). Przyjmuje się, że przed pożarem w 1590 roku mieszkało w Poznaniu około 1400 Żydów. Lustracja z 1619 roku wykazała ponad 2 tysiące jej członków (Waszak 1953: 81; Rudzińska 2005: 346). Warunki życia ludności żydowskiej w tamtym czasie przedstawiała m.in. *Rewizja mieszkań żydowskich w Poznaniu przeprowadzona w 1619 roku*:

W kamienicach żydowskich przestronnych w mieście mało Żydów pospolicie mieszka, a w domach zaś najpodlejszych bardzo wiele, jako znaczy się tu z tej rewizyi, gdzie i największe zarazy dla wielkości ludzi i nieochędotwa, tak i w domach jako i ulicach (Mika 1960: 65).

W czasie potopu szwedzkiego (1655–60) ludność miasta, w tym ludność żydowska, uległa zdziesiątkowaniu. W 1676 roku mieszkało w Poznaniu już tylko 971 Żydów (33% wszystkich mieszkańców) – podaje się, że przy życiu pozostało wówczas z 2000 rodzin żydowskich niespełna 300 (Witkowski 2009: 294; Guldon, Wijaczka 1995: 29). W kolejnych latach na liczbie mieszkańców miasta (w tym Żydów) odbiły się m.in.: okupacja przez Szwedów (1703–1709) i epidemia dżumy w 1709 roku. W 1753 roku na rozkaz króla Augusta III dzielnicę żydowską odgradzono murem od reszty miasta. Podaje się, że w drugiej połowie XVIII w. należała ona do najbardziej zaludnionych w Poznaniu (Witkowski 2009: 299). Lustracja gminy przeprowadzona w 1764 r. wykazała 1591 Żydów. Według ustaleń Mieczysława Jabczyńskiego, opartych na analizie raportu Komisji Dobrego Porządku, w 1780 roku było ich w Poznaniu 2555 (Tyszkiewicz 2005: 28). W lutym 1793 roku do Wielkopolski wkroczyły wojska pruskie, które zaanektowały prowincję do Prus. Spis ludności Poznania przeprowadzony już przez nowe władze wykazał 2355 osób wyznania mojżeszowego (Witkowski 2009: 284–301).

W całym interesującym nas okresie Żydzi poznańscy pozostawali pod bezpośrednią jurysdykcją królów i wojewodów wielkopolskich (wyłączeni byli spod sądownictwa miejskiego). Ich funkcjonowanie w mieście regulowały stosowne zarządzenia administracyjne (Maisel oprac. i wyd. 1966: XVI). Przejście pod zabór pruski oznaczało dla Żydów poznańskich nową sytuację prawną. Porządko-

W każdym razie do XVIII wieku włącznie takie przydomki nie odgrywały większej roli w codziennej komunikacji” (przeł. I. Sarnowska-Giefing).

⁴ Był to podatek koronacyjny króla Zygmunta II, znany jako *Taxa Judeorum in civitatibus et opidis Regni existentibus*.

wał ją tzw. *Statut Generalny* z 17 kwietnia 1797 r. (*General Juden Reglement für Süd- und Neu-Ostpreussen*).

3. Według ustaleń Jolanty Rudzińskiej imiona mieszkańców Poznania pojawiają się w dokumentach miejskich (księgach radzieckich i grodzkich) od XIV wieku. Autorka (historyk) pisze:

Jeśli chodzi o imiona mężczyzn, to pojawiały się głównie biblijne: Aaron, Abraham, Izaak, Daniel, Dawid, Salomon (też w formie Sloma), Elias, Jakub, Salomon lub tradycyjne żydowskie: Baruch, Zelman, ale był też Grziwka, Bieniasz, Ostrosz czy Muszko. Wśród imion Żydów występowały niekiedy imiona słowiańskie: Radochna, Bieniaszowa, Bohema, Jochna, jak również tradycyjne żydowskie: Channa, Dwora, Schiffra lub Cyfra, czy też Milocha, Milosza, Milka – pochodzące zapewne od Małki (Rudzińska 2005: 352).

Sposób nominacji za pomocą samego imienia biblijnego lub tradycyjnego żydowskiego pokazują jeszcze źródła w dobie średniopolskiej (głównie z XVI wieku), ale identyfikacja osobowa Żydów przybierała wówczas już znacznie bardziej zróżnicowane formy.

Do końca XVIII w. Żydzi polscy, podobnie jak w całej Europie centralnej i wschodniej, nie mieli nazwisk w dzisiejszym rozumieniu (nazwisk dziedzicznych)⁵. Uważa się, że – poza czynnikami psychologicznymi (brakiem zrozumienia dla idei dziedzicznego nazwiska) – decydowały o tym czynniki systemowe i społeczno-prawne. Przyczyny braku zrozumienia u Żydów potrzeby posiadania stałego i dziedzicznego nazwiska przedstawił Jakub Rothwand:

Żydzi, którzy wyłączeni byli z służby tak publicznej jak wojskowej, którym nie wolno było nabywać nieruchomości ziemskich ani miejskich, którym pewne tylko miejscowości, a w tych znów pewne rewiry zakreślano na zamieszkanie i pobyt, nie mogli znać ani nawet pojmować ważności i potrzeby aktów stanu cywilnego w pojęciu przez prawo rozumianym (1866: 9).

Spory rodzinne i majątkowe u Żydów rozstrzygały sądy duchowne lub kahalne – nie było więc potrzeby dodatkowej dyferencjacji osób dobrze znanych w obrębie wspólnoty, nie było też potrzeby regulowania spraw majątkowych Żydów i sygnalizowania ich prawa do dziedziczenia poprzez wspólne nazwisko. Istotne znaczenie miało też to, iż Żydzi płacili zbiorczy podatek do skarbu państwa, co wyłączało ich z miejskich spisów podatkowych. Skutkowało to negatywnie w sferze antroponimii żydowskiej, gdyż wytwarzający te spisy urzędnicy miejscy, będący wówczas depozytariuszami świadomości onimicznej, nie „wymuszali” na Żydach, tak jak czynili to wobec innych mieszkańców miasta, aktywności w zakresie samoidentyfikacji. Żydzi polscy stali się zwykłymi podatnikami dopiero w państwach zaborczych (zostali włączeni do rejestru obywateli). Wtedy też pojawiła się pilna potrzeba ich nominacji za pomocą nazwisk (dziedzicznych) oraz konieczność uregulowań prawnych tej sfery.

⁵ Brak nazwisk dziedzicznych do końca XVIII wieku znamieny był dla aszkenazyjczyków. U Żydów sefardyjskich nazwiska dziedziczne występowały już kilkaset lat wcześniej – por. Hain 2005: 206. A. Hain powołuje się na B.Ch. Kaganoff (1977).

Do wspomnianych czynników systemowych, skutkujących aż do początku XIX wieku brakiem nazwisk u Żydów, zalicza się szczególną rolę imienia w kulturze żydowskiej, jego rolę jako wyznacznika żydowskiej tożsamości oraz rozgraniczone funkcje komunikacyjne. W sferze *sacrum* (w obrzędach religijnych) funkcjonowało *szem ha-kodesz* ‘imię święte’, zazwyczaj biblijne (hebrajskie) lub postbiblijne, głównie pochodzenia semickiego, w sferze *profanum* (do działań w życiu cywilnym i urzędowym) używano *kinui*⁶ – imienia świeckiego, które mogło pochodzić z innych języków (Jagodzińska 2008: 221, 226; Tronina 2000: 166). Obowiązek posiadania i dziedziczenia dodatkowych nazwisk nakładał na Żydów w zaborze pruskim wspomniany dekret króla Fryderyka Wilhelma II z 17 kwietnia 1797 roku, poddający ich ogólnej jurysdykcji. Zdaniem Rafała Witkowskiego zachowany *Spis dorosłych Żydów mieszkających w Poznaniu w 1832 roku* dowodzi, że „choć władze pruskie już w 1797 roku nakazały Żydom przyjęcie nazwisk, nadal nie było to powszechne zjawisko” (oprac. 2009: 26).

4. W poznańskich źródłach miejskich z XVI–XVIII wieku, tak jak w źródłach z innych terenów Polski, Żydów łatwo jest zidentyfikować. Rolę podstawowego elementu odróżniającego i identyfikującego ludność żydowską pełniły bowiem etnonimy: *Żyd*, *Żydówka*, też łac. *Jud(a)eus*, *Judea*, występujące obok oznaczeń osobowych, np.: *Cznót Żyd* 1579; *Mojżeszka Żydówka*, *Haskiel Żyd*, *Jakub Żyd*, *Lewek Żyd*, *Marek Żyd* 1593; *Mojżesz Jaskółka Żyd*, *Żyd z Kurnika*, *Salomon Żyd* 1618; *Dom Daniela Żyda*, *Domek Lewka Żyda*, *Kamienica Idżkowej Żydówki*, *Kamienica Jakuba Natana Żyda*, *Kamienica Józefa Żyda Słomy* 1619; *Kamienica Żyda Arenta i Abrahama Marka*, *Dom z pruska murowany Rafała Żyda*, *Dom w lepiankę Joela Jareckiego Żyda*, *Kamienica Nosyna krawca i Siskina Broka Żydów* 1797. Podobnie jak na Podlasiu (Dacewicz 2008: 68), także w Poznaniu, w niektórych typach źródeł (spisach, rejestrach, inwentarzach) etnonim *Żyd* był notowany konsekwentnie przy każdej osobie. Żydów „sygnalizują” w tekstach także polskie lub łacińskie deskrypcje: *niewierny*, *wiarołomny*, *zdradliwy/incredulus*, *infidelis*, *perfidus* (występują one niekiedy w układach koniunkcyjnych: *perfidus Judeus*; *infidelis iudeus*, *incredulus iudeus*, *niewierny Żyd*), np.: *perfido Jacobo Chaim iudeo de Posnania* 1552; *perfidus Jacub Czartheck Judeus de Posnania* 1552; *Incredulo Davidi Edlicz Judeo de Posnania* 1553; *Perfidus Iacobus Abraamowicz iudeus de Tikocin* 1578; *perfidus iudeus Abrahamek Chewell* 1582; *Perfidus Samuel David Judaeus Posnaniensis* 1630; *infidelis Josephi Mendel Żyd* 1641; *infidelis Israelis Wolff Judaeus Posnaniensis* 1717 – SNMP 1, 2. Przeprowadzone badania pokazują brak etnonimu *Żydowina*, który wymienia Jolanta Rudzińska jako udokumentowany w źródłach poznańskich z lat 1400 i 1401 (2005: 352).

⁶ *Kinui* (*kinuim* pl.) było pierwotnym przydomkiem powiązaniem z konkretnym imieniem. Przydomki te (tzw. imiona-emblematy) miały źródło w *Biblii*, np. *lew* do imienia Judy, syna Jakuba. Drugim typem *kinuim* były kalki imion hebrajskich w językach krajów osiedlania się Żydów (w materiale poznańskim takie oznaczenie osobowe zawiera zapis: *infidelis Hersz Jelen Judaeus incola Posnaniensis* 1631 SNMP 1) (Hain 2005: 115–116; ELj 1996: 15; Tronina 2000: 167).

Badacze nazewnictwa żydowskiego podkreślają, że posługiwanie się w dokumentach takimi deskrypcjami (lokującymi się w sferze komunikacji negatywnej) było zwyczajem powszechnym:

Żydzi ziemi bielskiej, podobnie jak na innych terenach, określani byli jako perfidus lub infidelis, a w źródłach dotyczących miast prywatnych w XVIII w. [...] jako „starozakonni”, „niewierni”. Określenia te kładły nacisk na odrębność religijną i mimo woli budziły uczucie pewnej pogardy [...] (Dacewicz 2008: 52).

W *Opisach i lustracjach Poznania* (Mika 1960) tego typu deskrypcje nie występują we wszystkich dokumentach, ale ostracyzm społeczny, z jakim spotykali się poznańscy Żydzi, pokazują one bardzo wyraźnie:

Żydzi prosimy, aby w karności trzymani byli zabraniając im jako złośliwym ludziom targów w święta kupna na Rynku i omni modo im szkodzić. A naprzód wiadomo to, że Żydzi jako to rzeźnicy zabiwszy wołu albo inne bydłę zad chrześcijanom sprzedają; prosimy tedy, aby mieszczanom i obywatelom miasta takowego mięsa żydowskiego kupować pod winą nie godziło się, kupione konfiskować i tego co kupieł, karać. Niech się im lepiej ześmiergnie! (1715).

5. Badania patronimików Żydów podlaskich w XVI–XVIII wieku pozwoliły stwierdzić, że wskazywały one zależność lub przynależność rodzinną w sposób analityczny, analityczno-syntetyczny i syntetyczny (Dacewicz 2008: 71). W analizowanym przeze mnie zbiorze patronimicznych oznaczeń Żydów poznańskich w zasadzie brak struktur analitycznych – jedyne przykłady to: *Marek syn Izak* (!), *Izrael syn Izak* (!) (1579) z patronimem w formie mianownika. Rzadkie (notowane głównie w XVI wieku) są także struktury analityczno-syntetyczne, reprezentowane przez oznaczenia osobowe z dzierżawczą formą na *-ow*, np.: *Dawidów syn* 1579, *Marków syn* 1579. Badany materiał dostarcza dowodów, iż semantyczna relacja wskazywana przez patronimy żydowskie (relacja *syn – ojciec*), tak samo jak w antroponimii polskiej, rozszerzała się wówczas na innych członków rodziny. Stąd wśród oznaczeń Żydów poznańskich spotyka się też takie, jak: *Maierów zięć Towla*, *Mojżesz Aleksandrów zięć*, *Mojżesz Marków wnuczek* – wszystkie przykłady z XVI wieku (1579). Jest ich niewiele (wszystkie z XVI wieku), co może potwierdzać spostrzeżenie Leonardy Dacewicz, że w dobie średniopolskiej są to już oznaczenia przestarzałe (2008: 71).

Analiza materiału pozwala wyabstrahować trzy modele nominacji Żydów przy użyciu patronimów.

I. Imię + patronim niederywowany (bezsufiksalny), np.: *Infidelis Izaak Abraham* 1641, *Kamienica połową do Maiśka Abraham* należąca 1779, *Dom w lepiankę Józefa Abraham* 1779, *Kamienica z przodku pusta Izraela Abraham* 1779 (por. im. bibl. *Abraham* ELj 2, IŻP); *Salomon Alexander* 1602 SNMP 1 (por. *Alexander*, łac. forma imienia gr. *Aléxandros* – u Żydów imię talmudyczne, włączone do sfery *sacrum* ELj 12); *Herc Aron Żyd* 1779 (por. im. bibl. *Aaron*, *Aharon* IŻP, ELj 8); *niewiernego Jakuba Barucha* cyrulika 1641, *Jerszen Borach* z *Gośliny Żyd* 1779 (por. bibl. im. *Baruch* IŻP, ELj 40); *perfidus Samuel Dawid* 1630 SNMP 1, *niewiernego Kaula Dawida Żyda* 1779, *Hersz Dawid* 1779 (por.

im. bibl. *Dawid* ELj 109, IŻP); *Michała Efrema* 1779 (por. im. bibl. *Efraim* ELj 125, IŻP); *Wolf Henach* 1779 (por. *Henoch* : im. bibl. *Enoch* ELj 133); *Dom w lepiankę Jakuba Hersza krawca* 1615, *niewiernego Lewka Hersza Żyda* 1745, *Plac pusty Aleksandra Hersza, Szaul Hersz* 1779 (por. *Hersz* – wariant im. jid. *Hirsch* : niem. *Hirsch* ‘jeleń’ ELj 198, IŻP); *infidelis Jerc Izaak* 1641 (por. bibl. *Icchak* IŻP); *Szymon Jachym Zidt* 1592/93, *Infidelis Marek Jachym* 1630 SNMP 2, *Infideli Josephi Jachim* 1641 (por. *Jachim* : *Joachim* : hebr. *Jehojakim* MalIm 253); *Israel Jakob, Izraela Jakuba* 1578, *Efraim Jakob, od Żyda Marka Jakuba* 1753 SNMP 2; *Kamienica połową także Pinkesowi Jakubowi [...] należąca* 1779, *Jaul Jakub* 1779, *Kamienica dziedziców 4: [...] Izraela Jakuba, Salomona Jakuba* 1779 (por. im. bibl. *Jacob* IŻP, ELj 213); *Juda Joachim Żyd* 1619, *Żyd Józef Joachim* 1779 (por. hebr. *Jehojakim* MalIm 253); *niewiernego Abrahama Joela* 1641 (por. bibl. im. *Joel* ELj 218, IŻP); *Eliasz Jozef* 1641 (por. bibl. im. *Josef, Józef* IŻP); *Marcin Manes* 1641 (por. im. *Manes kinui* dla imion *Gershon, Menachem, Mordecai* ELj 290); *Abraham Marek* 1641, *Abrahama Marka* 1797, *Kamienica [...] Efreima Marka* 1779, *Dom Moiska Marka* 1779 (por. im. *Marek, łac. Marcus* MalIm, *Mark* = *kinui* do imion męskich zaczynających się na *M* ELj 292); *Jaul Menachin Żyd* 1619 (por. im. bibl. *Menachem* ELj 300, IŻP); *Jakub Mędel* 1619, *Ezechiel Mendel* 1641, *Jozeph Mendel* 1641 (por. im. hebr. *Mendel* IŻP); *Abraham Michał* 1779 (por. im. bibl. *Michael* IŻP, ELj 304); *Jakob Moyses* 1592, *Bieniasz Mojżesz, Izaak Mojżesz* 1641, *Iczek Mojżesz* 1779, *Helima Mojżesz* 1779, *Joel Mojżesz* 1779 (por. im. bibl. *Mojżesz – Mosze, Moses* ELj 314, IŻP); *Kamieniczka Jakuba Natana Żyda* 1619 (por. im. bibl. *Natan* ELj 322, IŻP); *niewiernego Jelenia Salomona* 1641, *Jakub Salomon, Joachim Salomon Żyd* 1779, *Kamienica połową także [...] Jachimowi Salomonowi ze Skoków należąca* 1779 (por. im. bibl. *Salomon* IŻP, ELj 388); *Izaak Samuel* 1779 (por. im. bibl. *Shemuel* ELj 389, *Samuel, Szmuel* ELj, IŻP) itp.

Podstawy patronimów notowanych w źródłach poznańskich z XVI–XVIII wieku to imiona o różnej genezie:

1. biblijne, m.in.: *Aaron, Abraham, Adam, Baruch, Beniamin, Daniel, Dawid, Efrema (Efraim), Eliasz, Eliezer (Eleazar), Izaak, Jakub, Jehuda, Jeszaja, Joel, Lewi (Levi), Efraim, Mardachaj/Mordechaj, Menachem, Michał (Michael), Mojżesz (Mosze), Nahum, Natan, Noson, Pejsach (Pesachja), Salomon, Samuel*;

2. niebiblijne:

a) hebrajskie, też nieliczne greckie i łacińskie, m.in.: *Alexander, Chaim, Fajbusz, Fajbusz (Febus), Mendel, Towla (Towija)*;

b) jidyszowe (genetycznie niemieckie, przystosowane do wymowy jidyszowej), m.in.: *Hersz* (: niem. ap. *Hirsch* ‘jeleń’), *Volf, Wulf* (: niem. im. *Wolf* : ap. *Wolf* ‘wilk’), *Lejb* (: śrwniem. *lebe* ‘lew’ ELj 269), *Zelig* (: niem. im. *Selig*, por. śrwniem. *sælig* ‘błogi, szczęśliwy’ DFN), *Zelman/Zalman* (por. niem. im. *Selman* ELj 408), *Zuskind/Zyskind* (por. niem. im. *Süsskind* ELj 447). Nazwy jidyszowe mogły być pierwotnymi przydomkami (*kinuim*), np.: *Hersz* do im. biblijnego *Naf-*

tali, Wolf do im. biblijnego *Benjamin*. Na utrwalanie się tych przydomków jako nazwisk Żydów zwracają uwagę Eva i Heinrich Guggenheimerowie (1996: 15).

W antroponimii polskiej zestawienia dwóch imion pojawiły się w I połowie XIII wieku – obydwie mogły pełnić swą podstawową funkcję (Malec 1994: 396). Patronimiczna funkcja drugiego z nich, występującego bez żadnych wykładników formalnych, jest poświadczana sporadycznie dopiero w drugiej połowie XV wieku, np.: *Johannes filius olim Helisz* 1453 > *Johannes **Helysch** pistor* 1468 (Malec 1994: 396; Kaleta 2007: 262). Według Józefa Bubaka imiona zajmujące drugą pozycję w zestawieniach antroponimicznych typu *Johannes Łukasz* 1497, *Mathias Mirek* 1491 są bezsufiksalnymi patronimikami powstałymi przez przejście całego imienia ojca (1986: 182–188). Taką interpretację uważa się za w pełni uzasadnioną w wypadku antroponimii Żydów (Dacewicz 2008: 86).

Wskazany typ żydowskiego patronimu niederywowanego wpisywał się dobrze w świadomość onimiczną poznańskich kancelistów, znajdował bowiem (ze względu na stały udział Niemców wśród ludności Poznania) „wsparcie” w niemieckich nazwiskach odimiennych – *Familiennamen aus Rufnamen (Patronymika)* i w żywym modelu nominacji Niemców typu: *Rufname des Sohns + Rufname des Vaters in Nominativ*⁷ [imię syna + imię ojca w mianowniku]. Sygnalizując popularność tego modelu w nominacji Żydów poznańskich w XVII i XVIII wieku, należy zwrócić uwagę, że na Podlasiu, które znalazło się okresowo we władaniu Prus, pojawił się on dopiero po wprowadzeniu w życie rozporządzenia z 1797 roku (*General Juden Reglement*) i wobec zdecydowanie dominującego tam wzorca *imię + patronim na -owicz* postrzegany był jako nietypowy (obcy). Zdaniem Leonardy Dacewicz:

Pod koniec XVIII wieku zaborcze władze pruskie narzuciły nietypowy dla antroponimii żydowskiej model nazwiska patronimicznego niederywowanego. W urzędowych spisach mieszkańców Podlasia konsekwentnie stosowano kompozycję nazewniczą typu: imię + imię (ojca) + nazwa wykonywanego zawodu, np. *Jankel Hirsch szewc* (1779) (2008: 78).

II. Imię + patronim derywowany

Analizowany materiał potwierdza zróżnicowaną aktywność tego modelu. Wśród użytych oznaczeń można wskazać:

1. słowiańskie struktury patronimiczne:

a) z sufiksem: *-ic(z)*, *-ewicz*, *-owicz*:

– odimienne, np.: *Iacobus **Abraamowicz***, *Thomas **Abramowicz*** 1629 SNMP 1, patr. : im. *Abram*, *Abraam* (te : im. *Abraham*); *Abraham **Dawidowicz*** 1641, patr. : im. *Dawid*; *Davidi **Edlicz*** 1553 SNMP 1, patr.: im. *Edel*, *Adel* ELj 125; *Salomon **Jakubowicz*** 1779, patr. : im. *Jakub*; *Szymon **Lewkowic*** 1641 : im. *Lewek*, *Lewko* (te : bibl. *Lewi* IŻP); *Aaron **Mojżeszewicz*** 1779, patr.: im. *Mojżesz*; *Lewek **Szymkowic*** 1641, patr.: im. *Szymek* (to : im. *Szymon*); *Izaak **Wulfowicz*** 1779, patr.: im.

⁷ Typ ten należy do najczęstszych w nazewnictwie niemieckim. Tak wyrażana relacja patronimiczności mogła rozszerzać się na osoby inne niż ojciec (Kunze 2004: 73–74).

Wolf; *Jan Zystowicz* 1641, patr.: im. *Zyst* (to : jid. im. *Zysman* Abr) i in. – struktury widoczne głównie w materiale z XVII i XVIII wieku⁸;

– odzawodowe, np.: *Szymek Żyd Doktorowic* 1593, *Szymek Doctorowic* 1615; *Kantorowicz Rafał Żyd* 1779;

b) z sufiksami pierwotnie zdrabniającymi: *-ek, -ka*: *Żyd Abraham Jozek* 1715 : im. *Joz* ELj 217 (to : *Josef, Józek*, por. bibl. im. *Josef*); *Henuch Lewek* 1641, *Dawid Lewek* 1779 : im. *Levi*, por. bibl. im. *Lewi* (Abramowicz 2003: 211); *Icek Mojszek* 1779 : im. *Mosze, Mojżesz; Józef Nossek* 1579, *Marcin Nosek* 1641 im. jid.: im. *Natan* (por. bibl. im. *Natan*) ELj 329; *Mojżesz Judka* 1641: *Juda* : im. *Jehuda* (por. bibl. im. *Jehuda*) ELj 216; *Hersz Szajka* 1779 : im. *Szaja* (to : *Jeszaja, Izajasz*) SIŻ itp.

Rzadkie deminutiva w pozycji poimiennej (po imieniu biblijnym), takie jak: *Lejbuś, Fabiś, Moyszek* itp. (np. *Kamienica z pruska murowana Joachima Fabisia* 1779), wobec stałego w badanych źródłach szyku *imię + patronim*, uznają za elementy zestawień antroponimicznych z odwróconym szykiem. Nie można jednak wykluczyć celowego użycia imienia (przydomka) w formie „żargonowej”, które – przeniesione z jego naturalnego środowiska jidyszowego do polskiego tekstu – zyskiwało pogardliwy bądź szyderczy odcień.

2. struktury z sufiksami obcymi niemieckimi/jidyszowymi:

-es: *Judkies/Judkes* 1779 : im. *Judka*, to : im. *Juda* (por. bibl. im. *Juda, Jehuda*) SIŻ, ELj 219; *Jakub Pinkes* 1779 : im. *Pinchas* (por. bibl. im. *Pinchas*) ELj 264;

-le: *Abraham Aberle* 1779 (por. *Aberle* 1630 SNMP 1) : im. *Aber* (*kinui* do im. bibl. *Abraham*) lub wariant oznaczenia osobowego *Abraham Aberel* 1779;

-el: *Icek Jaul Aberel, Abraham Aberel* 1632 : im. *Aber* (to : im. *Abraham*); *Lewek Lemel* 1632, por. jid. (śrwniem.) deminutivum : im. *Lamm*, stanowiące *kinui* do imion bibl. *Ascher, Azriel* ELj 270;

3. w analizowanym materiale brak patronimów z sufiksem nowohebrajskim i arabskim *-i* (potwierdzone są dopiero w spisie z 1832 roku): *Aaron Jacobi, Abraham Mendel Jacobi* 1832 : im. *Jakub* (funkcję hebr. sufiksu *-i* określa się jako zdrabniającą, podkreślając, iż jest to także sufiks zaimkowy oznaczający ‘mój syn, mój synu’).

W polszczyźnie do wyrażenia funkcji patronimicznej wykorzystywane były sufiksy *-ic, -owic* oraz sufiksy wielofunkcyjne (m.in. pierwotnie zdrabniające), a także środki gramatyczne (końcówka dopełniacza). Poświadczenia tekstowe żywej jeszcze w XVI i XVII wieku tendencji do komunikowania patronimiczności przez struktury słowotwórcze z formantami *-owicz, -ewicz* wykazał (na podstawie źródeł poznańskich) Andrzej Sieradzki. Zdaniem badacza:

⁸ Nieliczne nazwiska na *-owicz, -ewicz*, odnoszące się do neofitów, udokumentowane są w poznańskich księgach metrykalnych, np. *matr: inter Hntum: Casimirum Abrahamowicz ex Iudaismo bapt: et Elisabethae Szulcowa viduam* 1737, *matr: inter Michaelem Abrahamowicz ex Iudaismo conversum et Barbaram viduam* 1738 (zob. Sarnowska-Giefing 2011a: 87–88).

przynajmniej przez sto lat istniały w poznańskiej wspólnocie kulturowej obok siebie derywaty wyrażające aktualną relację patronimiczną [...] oraz takie, które tworzone były już tylko przy wykorzystaniu formalnych modeli nazwiskotwórczych. [...] Od końca XVII wieku jedynymi derywatami nazwiskowymi mogącymi komunikować relację patronimiczną były tylko te, które tworzono przy użyciu sufiksów z podstawowym *-k-* (2013: 84).

Źródła, z których korzystam, nie stwarzają podstawy do wykazania relacji patronimicznej w badanym nazewnictwie Żydów⁹. To, że oznaczające ich patronimy były tworami żywymi, czyli typem jednopokoleniowych nazw osobowych, pełniących funkcję filiacyjną, może potwierdzać w moim materiale jedyny zapis: *Kamienica Ezyla Michała i Józefa Ezyla bakalarza połowicznych dziedzców* (1779).

III. Patronimika złożone (*composita*)

Za takie uważa się *composita* antroponimiczne o obu członach proprialnych (tworzone od imienia osoby nazywanej i od imienia jej ojca), np.: *perfidum Kofman Iudeum* 1577 (człon *Kof-* to skrócona postać n. os. *Koff, Kopp* (: im. *Jakub*), człon *-man* zaś jest skróconą postacią stniem. imienia *Manno*, używaną m.in. jako *kinuim* imion *Menachem, Mendel* (Abramowicz 2003: 227; ELj 289). W *Inwentarzu miasta Poznania* z 1779 roku udokumentowany jest również patronim *Libman*, mający charakter tego typu *compositum* (Abramowicz 2003: 213).

Wśród patronimicznych struktur złożonych w nazewnictwie żydowskim wskazuje się także *composita* ukształtowane w oparciu o wzorce niemieckie (Abramowicz 2003: 9). Udział nazwisk patronimicznych o typowo niemieckiej strukturze, tj. z członem *-sohn/-son* (: niem. *Sohn* ‘syn’) w antroponimii Żydów poznańskich potwierdza jednak dopiero *Spis dorosłych Żydów mieszkających w Poznaniu* z 1832 roku, por.: *Aaronsohn, Davidsohn, Jacobsohn, Levisohn*.

*

Przeprowadzone wstępne badania pozwalają stwierdzić, że w identyfikacji ludności żydowskiej Poznania w XVI–XVIII wieku podstawowym środkiem nominacji i dyferencjacji osób poza imionami były patronimy (źródła dokumentują zestawienia antroponimiczne *imię + patronim*). Najczęstszym typem patronimu jest patronim niederywowany (bezsufiksalny). Wyniki analizy wskazują na mniejszą popularność struktur patronimicznych z sufiksami *-ewicz, -owicz* i z elementem *-k-* oraz nikły udział innych sufiksów w derywacji form żydowskich patronimików (w tym sufiksów niemieckich/jidyszowych i hebrajskich). Należy zakładać, że szersza baza materiałowa pozwoli zweryfikować ten wniosek. Dalsze badania mogą też potwierdzić hipotezę, iż patronimy żydowskie – poza funkcją filiacyjną/relacyjną – pełniły już wówczas funkcję protonazwiska. W antroponimii żydowskiej – jak piszą Eva i Heinrich Guggenheimerowie – „Eine der häufigsten Arten,

⁹ Zdaniem B. Walczaka: „by wykazać, że dany derywat nazwiskowy wyraża jeszcze żywą relację semantyczną [...], trzeba odwołać się do kontekstów syntaktycznych, w których ta relacja została wyrażona przez dwa równoległe wykładniki: derywat i wyrażenie syntaktyczne” (cyt. z fragmentu recenzji na okładce książki Sieradzki 2013).

Vornamen in Familiennamen zu verwandeln, ist die Bildung von Patronymen und Metronymen”¹⁰ (1996: xxvi). Jednostkowe poświadczenia metronimów w materiale poznańskim pozostały poza obszarem niniejszych badań.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

AbrIm – Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (lata 1885–1985)*, Białystok 1993.

Bub – J. Bubak, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków 1986.

DFN – R. i V. Kohlheim, *Familiennamen. Herkunft und Bedeutung von 20.000 Nachnamen*, Duden, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich 2005.

ELj – E.H. i H.W. Guggenheimer, *Etymologisches Lexikon der jüdischen Familiennamen*, München–New Providence–London–Paris 1996.

IŻP – L. Kośka, *Imiona przez Żydów polskich używane*, Kraków 2002.

Mallm – M. Malec, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994.

SIŻ – *Spis imion żydowskich*, Warszawa 1928.

SNMP 1 – I. Sarnowska-Giefing, *Słownik nazwisk mieszkańców Poznania XVI–XVIII wieku*, t. 1, Poznań 2011.

SNMP 2 – *Słownik nazwisk mieszkańców Poznania XVI–XVIII wieku*, t. 2, red. I. Sarnowska-Giefing, Poznań 2014.

BIBLIOGRAFIA

Abramowicz Z., 1993, *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (lata 1885–1985)*, Białystok.

Abramowicz Z., 2003, *Słownik etymologiczny nazwisk Żydów białostockich*, Białystok.

Bach A., 1943, *Die deutschen Personennamen*, Berlin.

Bubak J., 1983, *Geneza nazwisk równych imionom*, w: *III Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna. Warsztat współczesnego onomasty*, red. D. Kopertowska, Kielce, s. 19–29.

Bubak J., 1986, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków.

Dacewicz L., 2008, *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku*, Białystok.

Guggenheimer E.H. i H.W., 1996, *Etymologisches Lexikon der jüdischen Familiennamen*, München–New Providence–London–Paris.

Guldon Z., Wijaczka A., 1995, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII wieku*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań, s. 18–44.

Hain A., 2005, *Uwagi na temat antroponimii sarajewskich Żydów sefardyjskich w okresie międzywojennym*, w: *Nazewnictwo na pograniczach*, red. J. Ignatowicz-Skowrońska, Szczecin, s. 109–120.

Jagodzińska A., 2008, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław.

Jaracz M., 2001, *Nazwiska mieszkańców Kalisza od XVI do XVIII wieku*, Bydgoszcz.

¹⁰ „Jednym z najczęstszych sposobów przekształcania imion w nazwiska jest tworzenie ich od patronimów i metronymów” (przeł. I. Sarnowska-Giefing).

- Kaganoff B.Ch., 1977, *A Dictionary of Jewish Names and Their History*, New York.
- Kaleta Z., 2007, *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII–XV wiek)*, t. 1, Warszawa.
- Kohlheim R. i V., 2005, *Familiennamen. Herkunft und Bedeutung von 20.000 Nachnamen*, Duden, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- Końska L., 2002, *Imiona przez Żydów polskich używane*, Kraków.
- Kunze K., 2004, *dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet*, München.
- Maisel W. (oprac. i wyd.), 1966, *Wilkieże poznańskie*, cz. 1: *Administracja i sądownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Malec M., 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.
- Mika M.J., 1960, *Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, Poznań.
- Mikołajczakowa B., 1981, *Nazwy osobowe w XVII–XIX wieku na terenie dawnej ziemi gostyńskiej (nazwiska mieszczańskie i chłopskie)*, w: *Studia Językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich VII. Z historii języka polskiego*, red. W. Boryś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 7–56.
- Rothwand J. (oprac.), 1866, *Imiona przez Żydów polskich używane*, Warszawa.
- Rudzińska J., 2005, *Żydzi w późnośredniowiecznym Poznaniu*, w: *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, s. 345–360.
- Sarnowska-Giefing I., 2011a, *Imiona Żydów poznańskich w dokumentach z XVI–XVII wieku*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. 22: *Studia onomastyczne i dialektologiczne*, red. A. Pihan-Kijasowa, I. Sarnowska-Giefing, s. 95–110.
- Sarnowska-Giefing I., 2011b, *Słownik nazwisk mieszkańców Poznania XVI–XVIII wieku*, t. 1, Poznań.
- Sarnowska-Giefing I. (red.), 2014, *Słownik nazwisk mieszkańców Poznania XVI–XVIII wieku*, t. 2, Poznań.
- Sieradzki A., 2013, *Poznańskie derywaty nazwiskowe XVI–XVIII wieku*, Poznań.
- Spis imion żydowskich*, 1928, Warszawa.
- Teller A., 1999, *Warunki życia i obyczajowość w żydowskiej dzielnicy Poznania w pierwszej połowie XVII w.*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań, s. 57–70.
- Tronina A., 2000, *Nazwiska Żydów sefardyjskich*, „Studia Slawistyczne”, t. 2: *Nazwy własne na pograniczach kulturowych*, s. 165–172.
- Tronina A., 2002, *Geneza nazwisk żydowskich według źródeł biblijnych*, „Studia Slawistyczne”, t. 3: *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, s. 111–115.
- Tyszkiewicz B., 2005, *Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784*, Poznań.
- Waszak S., 1953, *Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI i XVII w.*, „Przegląd Zachodni”, t. 3, nr 9–12, s. 64–136.
- Witkowski R., 2009, *Kalendarium dziejów poznańskiej gminy żydowskiej*, „Kronika Miasta Poznania”, t. 1: *Poznańscy Żydzi II*, s. 284–301.
- Witkowski R. (oprac.), 2009, *Spis dorosłych Żydów mieszkających w Poznaniu sporządzony 26 marca 1832 r.*, „Kronika Miasta Poznania”, t. 1: *Poznańscy Żydzi II*, s. 25–41.
- Wojciechowska Z. (wyd. i przeł.), 2006, *Akt rewizji kamienic, domów i placów żydowskich w Poznaniu w 1641 roku*, „Kronika Miasta Poznania”, t. 3: *Poznańscy Żydzi*, s. 95–106.